

Hüseyniyye ve Behşemiyye'ye Göre Ma'dûm'un Şeyiyyeti

Mehmet Fatih Özerol

T.C., Milli Eğitim Bakanlığı
Bursa/Türkiye
fmehmetozero1@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1197-7357>

Öz: Mu'tezile kelâmında ma'dûm meselesi Allah'ın ilim sıfatı konusunun bir alt başlığı olarak ele alınmıştır. Behşemiyye ekolüne göre yokluk halindeki ma'dûmun şey olma özelliği vardır. Dolayısıyla ma'dûmun kendine özgü zâtı ve sıfatı bulunmaktadır. Behşemîlere göre kâdir tarafından varlığa getirilecek olan ma'dûmun belirli ve bilinen/düşünülen bir şey olması gerekir. Yokluk dünyasındaki ma'dûmun şey olması gerektiğini ileri süren Behşemîler, ma'dûm hakkındaki bilginin varlık dünyasındaki nesnelere bilgisi ile aynı olduğunu söylerler. Basra Mu'tezile'sinin son dönemlerinde Behşemiyye ekolünden ayrılarak ortaya çıkan Hüseyniyye ekolü ise ma'dûma şey denilemeyeceğini, bu nedenle ma'dûmun zâtının ve vücûd sıfatının bulunmadığını iddia eder. Onlara göre bir şeyin varlığı, o şeyin zâtından ayrı bir özellik değildir. Çünkü bir şeyin zâtı ve vücûdu özdeştir. Hüseyniyye'ye göre ma'dûm hakkındaki bilgi, insan zihninde ancak tasavvur halinde bulunur. İnsanlar öncelikle yapacakları fiiller (resim yapmak, yazı yazmak gibi) ile ilgili birtakım hükümleri zihinlerinde tasavvur ederler. İşte henüz gerçekleşmemiş tasavvur halindeki bu bilgi, ma'dûmun bilgisidir. Zihinde tasavvur halinde bulunan ma'dûm kâdir tarafından meydana getirilince, reel dünyada varlık vasfını kazanır. Böylelikle ma'dûm varlığa gelme anında şey olma özelliğini elde eder ve tasavvur halindeki ma'dûm bilgisi gerçek nesnel bilgiye dönüşür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hüseyniyye, Behşemiyye, Ma'dûm, Şey.

Geliş Tarihi/Received Date: 20.10.2019

Kabul Tarihi/Accepted Date: 17.02.2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Citation: Özerol, Mehmet Fatih. "Hüseyniyye ve Behşemiyye'ye Göre Ma'dûm'un Şeyiyyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 167-187.

The Theory on the Thingness of Ma'dûm According to H̄usayniyya and Bahshamiyya Perspective

Abstract: The issue of ma'dûm (non-existent) in the teology of Mu'tazilah has been discussed as a sub-topic of the subject of Allah's attribute of knowledge. According to the Bahshamiyya school, the ma'dûm in absence has the feature of thing. Therefore, the ma'dûm has its own unique essence (dhât) and feature of in being (vücûd). According to Bahshamîs, the ma'dûm that will be to existence by the kâdir must be a certain (mu'ayyen) and known/thought (ma'kûl) thing. Bahshamîs who say that the ma'dûm in the world of absence should be the thing, claims that the knowledge of the ma'dûm is like the knowledge of objects in the world of being. The H̄usayniyya school which emerged by separating from Bahshamiyya school in the last periods of Basra Mu'tazilah, claims that it was not possible to say thing the ma'dûm, and therefore there was no feature of in being (vücûd). H̄usaynîs accepts that ma'dûm does not exist in the absence and therefore it does not have feature. According to them, the existence of thing is not a feature separate from that thing's essence. Because the thing of essence and feature of in being (vücûd) are identical. According to H̄usayniyya, knowledge about the ma'dûm is found only in imagination in the human mind. Firstly people is imagine some of the provisions regarding the verbs they will make (such as painting, writing) in their minds. This imagined knowledge which has not yet taken place is the knowledge of the ma'dûm. When the imagined ma'dûm in the mind is existed by the kâdir, it gains the feature of existence in the real world. Thus, by assuming the feature of being a thing at the moment of coming to existence, the knowledge of the imagined ma'dûm turns into real objective knowledge.

Keywords: Kalâm, H̄useyniyya, Bahshamiyya, Ma'dûm (non-existent), Thing (shay').

Özet

Bu makale, yokluk halindeki ma'dûmun şey olup-olmadığı ve onun bu halde iken bir zâtının ve sıfatının bulunup-bulunmadığı bağlamında Behşemiyye ve H̄useyniyye ekolleri arasındaki düşünce farklılığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Mu'tezile'nin iki temel akımından biri olan Basra ekolü kelâm tarihinde Behşemiyye olarak anılırken, Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencisi olan Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin ilke ve görüşlerini takip eden ekol, H̄useyniyye olarak bilinmektedir. H̄useyniyye ekolü, el-Basrî'nin içinde yetiştiği Behşemî anlayıştan farklı bir metodoloji ile ortaya koyduğu yeni kelâmî çizgiyi takip edenlerin adı olmuştur. İki ekol arasında meydana gelen ayrışma, Mu'tezile'nin erken dönemlerinde görülen ve ana görüş tarafından "asimile" edilen diğer ayrışmalar gibi geçici ve şahsa bağlı bir ayrışma olmamıştır. Tam tersine bu ayrışma, derin doktrinel temelleri olan bir ayrışma şeklinde kendini göstermiştir.

Kelâm ilminde ma'dûm konusu özellikle Allah'ın ezeli ilmi ve kudreti kapsamında ele alınan temel bir meseledir. Ma'dûm konusunun İslâm düşüncesinde bir mesele olarak ele alınması ve tartışılmasının kaynağının başka kültür veya şahıslar olduğu yönünde birtakım görüşler bulunmakla birlikte, bu mesele kelâm ilminde doğal olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü Allah'ın ezeli bilgisi söz konusu olduğunda O'nun henüz varlığa gelmeyen olgulara yönelik bilgisi doğal olarak gündeme gelmektedir.

Dolayısıyla henüz varlığa gelmeyen, daha yalın bir ifadeyle; yok (ma'dûm) olan şeylere yönelik bilginin teessüs edebilmesi için ma'dûmun mahiyeti yani ezeldeki bu bilginin taalluk ettiği ma'dûmun şeyiyyetinin olup olmaması meselesi kelâm ilminde bir konu olarak yer almıştır. Ayrıca yoktan yaratma konusunun izahında ister istemez yokluk kavramı gündeme gelmiş, kudret bağlamında ele alınmış ve tartışılmıştır.

Tartışmalara konu olan ma'dûmun kelâmcıları meşgul etmesinin temelinde Allah'ın ezelfî ilminin sınırlandırılması kaygısı yatmaktadır. Zira ma'dûmu bilginin alanı dışında tutarak, bilmenin sadece mevcûd varlıklarla ilgisi bulunduğu ileri sürüldüğünde, o zaman Allah'ın yok olanları bildiğinden nasıl söz edilecektir? Yine Allah'ın âlim oluşu nasıl anlaşılacaktır? İşte zihinlerde oluşan bu soruların cevaplarının verilebilmesi ve Allah'ın ilminin hâdis olduğu yönünde İslâm düşüncesinde ortaya çıkan iddiaların yanlışlığını ve geçersizliğini ortaya koymak adına Mu'tezilî kelâmcılar bir çaba içine girmişlerdir. Bu amaçla Mu'tezile'de ma'dûm konusu üzerine ilk tartışmalar, Allah'ın ilim sıfatı bağlamında gelişmiş; sonradan da özellikle Kâdî Abdülcebbar tarafından kudret sıfatıyla ilgili olarak değerlendirilmiş ve nihayetinde varlık, yokluk, şey ve ispat gibi kavramlar etrafında kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

Behşemîler açısından zât kavramında öne çıkan husus, bu kapsama giren şeylerin bilinmeye konu olmalarının gerektiği yönündedir. Dolayısıyla bilinme durumunda olan ve zât kapsamındaki şeylerin tek başlarına ontolojik anlamda varlıkları söz konusudur. Ma'dûmun yokluk dünyasında aynen varlık dünyasında olduğu gibi bir karşılığının yani zâtının olduğu yönündeki iki ekol arasındaki ayrışma, ma'dûmun yokluk halinde iken kendisini diğer ma'dûmlardan farklı kılan ve bunlara benzeştiren sıfatının olup olmaması hakkındadır. Kâdî Abdülcebbar, ma'dûmun yokluk halinde iken de şey olma özelliğine sahip olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşıma göre şeyin yoklukta da bir zâtının olduğu söylenirken şey kavramı zât anlamında kullanılır. Kâdî, ma'dûmun yokluk halinde iken zâtının bulunduğunu ve bu zâtın kendisine ait bir sıfatın da (sıfatü'z-zâtiyye) olduğunu iddia eder.

Hüseyinîler ma'dûmun yokluk halinde iken bir zâtının olmadığını ve bu halde iken ona şey denilemeyeceğini savunurlar. Çünkü bir şeyin varlığı, o şeyin zâtına zâid olan yani ayrıca bir özellik değildir. Yani bir şeyin zâtı ve vücûdu özdeştir. Buna göre ma'dûm yokluk halinde iken zât olarak değil, zihnimizde bilgi/tasavvur olarak bulunmaktadır. Biz insanlar fiillerimizle ilgili bilgiyi, fiiller henüz meydana gelmeden önce zihnimizde oluştururuz. Yine o fiiller meydana gelmeden önce daha başka birçok fiil ve bu fiillerin hükümlerini birbirinden ayırt ederek tasavvur ederiz. Mesela zihnimizde bir yazı örneği hakkında bilgi olduğu zaman bu yazının varlığı geldiği anda harflerin şekilleri ve harflerin nasıl bir düzende olacağına yönelik bilgi bizde hazır haldedir. Çevremizde gördüğümüz Allah'ın yarattıkları şeylerle alakalı ön bilgiler, o şeyler meydana gelmeden önce zihnimizde bulunur. Yani bir şeyin yokluktan varlığa geçtiği anda o şey hakkındaki bilgi meydana gelir. Zihnimizde hazır bulduğumuz siyahlığa ait bilgi, siyahlığın varlığa gelme anında oluşan bilgidir.

Yoksa yokluktaki mâ'dûmun bilgisi değildir. Dolayısıyla Hüseyinîler ma'dûmun varlığa çıkma anında şey olma özelliğini elde ettiği görüşündedirler. Buna göre eşyanın varlığa gelmesinden önce eşyanın hükümleri ve hakikatleri ile ilgili bilgiler, tasavvur olarak zihnimizde bulunmaktadır. İşte zihnimizde tasavvur halinde bulunan eşyanın hakikati ve hükümleri ile ilgili bu bilgi, ma'dûm hakkındaki bilgidir.

Ezcümle Behşemîler yokluk halinde iken ma'dûmun bir şeyiyyetinin ve zâtının olduğu ve ma'dûma yönelik bilginin, aynen mevcut varlık hakkındaki bilgi niteliği taşıdığı kanaatindedirler. Buna mukabil ma'dûma yönelik bilgi hakkındaki bu yaklaşımı eleştiren Hüseyinîler, yokluk halindeki ma'dûmun bir şey ve zât olma özelliğinin bulunmadığını iddia ederler. Onlara göre ma'dûma yönelik bilgi, ilgili olduğu şeyin (müteallâk) ancak bir tasavvurdur. Dolayısıyla Hüseyinîler tasavvurun konusu olan ma'dûma bir varlık atfedilemeyeceğini söylerken, ona yönelik bir bilginin tasavvur şeklinde de olsa varlığını kabul etmişlerdir. Böylelikle bir taraftan yokluk halindeki ma'dûmun bir zâtının ve bu zâta ait sıfatın olduğu yönündeki görüş geçersiz olurken, diğer taraftan Allah'ın ezeli ve değişmeyen bilgisinin varlığı ortaya konulmuştur.

Summary

This article aims to reveal the difference of thought between Ḥusayniyya and Bahshamiyya schools in the context of whether or not there ma'dûm (non-existent) is anything in the state of absence and if there is a being and his attribute. While Basra school, one of the two main trends of Mu'tazilah, was known as Bahshamiyya in the history of kalām (Islamic Theology), the school that follows the principles and views of Abū l-Ḥusayn al-Basrī a student of Qādī Abd al-Jabbār, is known as Ḥusayniyya. Ḥusayniyya school was the name of those who followed the new theological line, which was put forward by a methodology different from Bahshamiyya understanding in which al-Basrī was brought up. There has been no temporary and personal separation, such as the separation between the two schools and other separations seen in the early periods of Mu'tazilah and "assimilated" by the main view. On the contrary, this separation manifested itself in the form of a decomposition with deep doctrine bases.

The being of ma'dûm in the Ilm al-Kalām is a fundamental issue that is especially addressed within the context of Allah's eternal knowledge and might. Although there are some opinions that the source of discussion and discussion of the subject of Islam as an issue in Islamic thought are other cultures or individuals, this issue has emerged naturally in the science of theology. Because when it comes to the knowledge of Allah, his knowledge of the facts that have not yet come into existence comes to the agenda naturally. Therefore, in a simpler expression that has not yet come into existence; In order for the information to be destroyed for the things that do not exist, the question of the nature of the ma'dûm, that is, whether there is the possibility of possession of this particular knowledge, has been included as a subject in theology. In addition, in the explanation of the creation of

nothing, the concept of absence necessarily came up, discussed in the context of power and discussed.

The concern of limiting the eternal knowledge of Allah lies behind the fact that the ma'dûm, which is the subject of these discussions, occupies the theologians. For, when it is asserted that knowing is only related to existing beings by keeping the scholar out of the field of knowledge, then how will it be mentioned that Allah knows what is destroyed? How will it be understood that Allah is a scholar? Mu'tazilî theologians have made an effort in order to give the answers to these questions in the minds and to reveal the wrongness and invalidity of the claims arising in the Islamic thought that the knowledge of Allah is the precepts.

For this purpose, the first discussions on the being of ma'dûm in Mu'tazilah developed in the context of the knowledge of Allah; Later on, it was especially evaluated by Qādî Abd al-Jabbār regarding the capacity of power and finally, a conceptual framework was tried to be created around concepts such as existence, absence, thing and proof.

The point that comes to the fore in the concept of to be a thing (zāt) in terms of Bahshamis is that the things that fall within this scope should be the being of knowing. Therefore, there is an ontological sense of the things that are in the state of knowledge and within the scope of life. In the world of absence of the ma'dûm, the separation between the two schools, which is exactly the same as in the world of existence, is about whether there is an adjective which makes itself different from other scholars while it is in the absence. Qādî Abd al-Jabbār argues that the ma'dûm has the property of being a thing even in the absence. According to this approach, while the thing is said to have a loss in absence, the concept of the thing is used in the sense of loss. Qādî claims that when the ma'dûm was in the absence, it is thing and that it has an attribute of essence and this attribute was also an adjective (şifa dhātiyya).

Ḥuseynîs argues that when the ma'dûm was in the absence, it not to be anything and that it could not be called anything. Because the existence of something is not a feature that is also the property of that thing. So the thing and body of something is identical. Accordingly, when the ma'dûm is in a state of absence, it is not in the mind, but in our minds as knowledge/imagination. We humans create information about our verbs in our minds before the verbs occur. Again, before these verbs occur, we envision many other verbs and the provisions of these verbs. For example, when there is information about a writing sample in our minds, we have information about the shapes of the letters and how the letters will be arranged as soon as this writing comes into existence. Preliminary information related to the things Allah creates in our environment is found in our minds before those things occur. In other words, when something passes from nothing to existence, information about that thing occurs. This knowledge of the form of blackness that we find ready in our minds is the information that occurs at the time of existence. The information that occurs when the shape of black comes into existence is not

the knowledge of the absent material that requires/requires the shape of the black. Hence, the Huseynis are of the view that the ma'düm elded had the feature of being a thing at the time of coming into existence. Accordingly, information about the provisions and truths of the goods are in our minds as a conception before the goods arrive. This information about the truth and the provisions of the things that are envisioned in our minds is information about the ma'düm.

Behşemîs are of the opinion that when the ma'düm is in the absence, the possession and property of the patron, and the information regarding the citizen are just the information about the existing being. In contrast, Huseynîs, who criticizes this approach about the information about the material, claims that the absent-minded person does not have the property of being or something.

According to them, knowledge of the community is only an imagination of what it is related to (müteallâk). Hence, while the Huseynîs said that an entity cannot be attributed to the ma'düm which is the being of the imagination, they revealed that a piece of information towards him could be in the form of imagination. In this way, while the view that the ma'düm is to being has an invalid, on the other hand, God's eternal and unchanging knowledge was revealed.

Giriş

Kelâm ilminde ma'düm konusu özellikle Allah'ın ezelf ilmi ve kudreti kapsamında ele alınan temel bir meseledir. Ma'düm konusunun İslâm düşüncesinde bir mesele olarak ele alınması ve tartışılmasının kaynağının başka kültür veya şahıslar olduğu yönünde birtakım görüşler bulunmakla birlikte,¹ bu mesele kelâm ilminde doğal olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü Allah'ın ezelf bilgisi söz konusu olduğunda O'nun henüz varlığa gelmeyen olgulara yönelik bilgisi doğal olarak gündeme gelmektedir. Dolayısıyla henüz varlığa gelmeyen, daha yalın bir ifadeyle; yok (ma'düm) olan şeylere yönelik bilginin teessüs edebilmesi için ma'dümün mahiyeti yani ezeldeki bu bilginin taalluk ettiği ma'dümün şeyiyyetinin olup olmaması meselesi kelâm ilminde bir konu olarak yer almıştır. Ayrıca yoktan yaratma konusunun izahında ister istemez yokluk kavramı gündeme gelmiş, kudret bağlamında ele alınmış ve tartışılmıştır.

1 Ma'düm hakkındaki tartışmaların Yunan felsefesine ait eserlerin Arapça'ya tercümesinin akabinde oluşan etki sonucunda Yahya ed-Dimeşkî gibi Süryânî Hıristiyanlar vasıtasıyla İslâm düşüncesine girdiği yönünde iddialar bulunmaktadır. bk. H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hıristiyan-Yahudi Kelâmı*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 277. Ancak farklı din veya medeniyetlere sahip olursa da ortak konular üzerinde kesişen ve düşünce üreten ilimler arasındaki bu tür kültürel-dinî etkileşimleri hakkında indirgemeci yaklaşımların tartışmaya ve doğrulanmaya açık hususlar olduğu da ifade edilmiştir. bk. Hülya Alper, "Yokluk Nedir? Seyfeddin El-Âmidî'de Ma'düm Kavramı Üzerine Bir İnceleme", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2013), 33-58.

Ma'dûmun mahiyeti problemi, kelâm ilminin erken döneminden itibaren gündeme gelen bir konu olmuştur.² Nitekim Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46), Allah'ın ilminin hâdis olduğunu; bu sebeple bir varlığı yaratmadan önce onun hakkında bilgi sahibi olmadığını, dolayısıyla ma'dûmu bilmenin imkânsız olduğunu ileri sürmüştür.³ O, Allah'ın önce bilip sonra yaratmış olmasını O'nun bilgisinde değişiklik olacağı endişesiyle ilâhî ilmin ezeli olmasını reddetmiştir.⁴ Hişâm b. Hakem (öl. 179/795), Allah'ın varlığa gelmelerinden önce şeyleri bilemeyeceğini, ezeli olarak bilmesi durumunda cebr görüşünü gerektireceğini ifade etmiştir.⁵ Yine Allah'ın ezelden beri âlim olması durumunda, cismi de hareketli olarak ezelden beri biliyor olması gerekecektir. Ancak cismin hareketinin ezeli olmasının imkânsız olduğunu söyleyen Hişâm b. Hakem, Allah'ın âlim oluşunun ezeli değil, sonradan gerçekleştiğini yani ilminin hâdis olduğunu ileri sürmüştür.⁶

Tartışmalara konu olan ma'dûmun kelâmcıları meşgul etmesinin temelinde Allah'ın ezeli ilminin sınırlandırılması kaygısı yatmaktadır. Zira ma'dûmu bilginin alanı dışında tutarak, bilmenin sadece mevcûd varlıklarla ilgisi bulunduğu ileri sürüldüğünde, o zaman Allah'ın yok olanları bildiğinden nasıl söz edilecektir? Yine Allah'ın âlim oluşu nasıl anlaşılacaktır?⁷ İşte zihinlerde oluşan bu sorulara cevap verilebilmesi ve Allah'ın ilminin hâdis olduğu yönünde İslâm düşüncesinde ortaya çıkan iddiaların yanlışlığını ve geçersizliğini ortaya koymak adına Mu'tezilî kelâmcılar çaba içine girmişlerdir. Bu amaçla Mu'tezile'de ma'dûm konusu üzerine ilk tartışmalar, Allah'ın ilim sıfatı bağlamında gelişmiş; sonradan da özellikle Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) ve öğrencileri tarafından kudret sıfatıyla ilgili olarak değerlendirilmiş ve nihayetinde varlık, yokluk, şey ve ispat gibi kavramlar etrafın-

2 bk. Richard MacDonough Frank, "Ma'dûm ve Mevcud: Ebû Hâşim ve Taraftarlarının Öğretisinde Yokluk, Mevcut ve Mümkün", çev. Aydın Özdemir, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klâsik ve Çağdaş Metinler Seçkisi I*, drl. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 737. İslâm kelâmında ma'dûm üzerine tartışmaların ortaya çıkışı ve arka planı ile ilgili bilgiler için bk. Hayrettin Nebi Güdekli, *Kelâmın Tümel Bir Disiplin Olarak İnşası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), (2015), 173-181.

3 Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234-236.

4 Ebû'l-Hüseyin Hayyât, *Kitâbü'l-İntişâr*, nşr. Albert Nasrî Nâder (Beirut: el-Matbaatü'l-Kâtulikiyye, 1957), 168-172; Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-İtilâfü'l-muşallîn*, nşr. Muhyiddin Abdülhamîd (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1/219-222; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi 'ilmi'l-kelem*, nşr. Alfred Gillaume (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 206.

5 bk. Fahreddîn er-Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika fi ârâ'i ehli'l-ilm*, nşr. Es'ad Cum'a (Tunus: Merkezü'n-Neşri'l-Câmi' - Külliyyetü'l-âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye bi'l-Kayrevân, 2004), 428.

6 İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Fâ'ik fi usûli'd-dîn*, nşr. Wilferd Madelung - Martin McDermott (Tahran: Iranian Institute of Philosophy - İnstitüte of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2007), 86.

7 Alper, "Yokluk Nedir?", 41.

da kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.⁸ Bilâhare kelâm ilminin önemli tartışma konularından biri haline gelen “ma’dûmun şeyiyyeti” yani dış dünyada yokluk halindeki ma’dûmun ayrıca bir şey olup, zâtının bulunduğu meselesi, İslâm düşüncesinde ciddi tartışmalara konu olmuştur.⁹ Ehl-i Sünnet kelâm anlayışında Mu’tezile’nin “ma’dûmun şey olduğu” düşüncesi reddedilmiş ve “ma’dûmun şey olmadığı” görüşü esas alınmıştır. Ma’dûm konusu, Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından önemsenmiş ve Sünnî kaynaklarda müzakere edilmiştir.¹⁰

Bu makalemizde yokluk halindeki ma’dûmun şey olup-olmadığı, zâtının ve sıfatlarının bulunup-bulunmadığı bağlamında Behşemiyye ve Hüseyniyye ekolleri arasındaki düşünce farklılıklarını ortaya koymayı amaçladık. Konu ele alınırken çerçeve olarak tamamen kelâm ilmi ve iki ekol görüşleri temel alınmıştır. Konunun karşılıklı değerlendirmesine başlamadan önce Behşemiyye ve Hüseyniyye ekolleri hakkında temel bazı bilgileri vermek faydalı olacaktır.

Mu’tezile içerisinde doktrinel anlamda en temel ayrışma, ekolün 3./9. yüzyılın başlarında Bağdat ve Basra ekolleri olarak ayrışması ile gerçekleşmiştir. Kaynak olarak Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf’ın (öl. 235/849-850[?]) düşüncelerinin yer aldığı Basra ekolünün düşünceleri Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) tarafından sistematik hale getirilmiştir. Özellikle Ebû Hâşim, kendisinden sonraki Mu’tezile tarihine damga vurmuştur. Fikirleri sonraki nesiller tarafından neredeyse tamamen kabullenilerek Basra ekolü onun görüşleri etrafında şekillenmiştir. O’nun görüşlerinin baskınlığı nedeniyle Basra ekolü onun ismine izafeten kelâm tarihinde “Behşemiyye” veya “Behâşime” olarak anılmaya ve bilinmeye başlamıştır.¹¹ Mu’tezile’nin Basra ekolünün Ebû Hâşim sonrası tarihi, onuncu tabakadaki kelâmcılardan oluşur. Bu dönemdeki kelâmcıların çoğunluğu Ebû Hâşim’in öğretisi olan Behşemiyye ekolüne mensupturlar. Bu öğrencilerin en önde gelenleri

8 Veyssel Kaya, *İbn Sînâ’nın Kelâma Etkisi* (İstanbul: Otto Yayıncılık, 2015), 61.

9 Ma’dûmun şeyiyyeti hakkında mezhepler arasında yapılan tartışma ve bu husustaki görüşler için bk. Muhammed Ali Koca, *Müteahhirûn Dönemi Eş’ariyye Kelâmında Ma’dûmun Şeyiyyeti ve Mâhiyetlerin Yaratılmışlığı Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 94 vd.

10 Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü’l-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs Dâri’l-Beyrûtî, 2005), 154; Nureddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi uşûli’l-dîn*, nşr ve trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: 2006), 22; Fahreddîn er-Râzî, *Me’âlimü uşûli’l-dîn*, nşr. Semîh Dügaym (Beyrut: Dâri’l-Fikri’l-Lübânî, 1992), 13; Sa’deddîn Mes’ûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhu’l-akâ’idi’n-Nesefî*, nşr. M. Adnan Dervîş (Beyrut: Mektebetü Dâri’l-Beyrûtî, 2005), 152-153.

11 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farâk beyne’l-fırâk*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1995), 184; Avni İlhan, “Ebû Hâşim el-Cübbâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/146-147. Şehristânî, Ebû Ali’nin görüşlerine tâbi olanların Cübbâiyye, Ebû Hâşim’in görüşlerine tabi olanların ise Behşemiyye olarak Mu’tezilî fırkalar içerisinde yer aldığı ifade eder. bk. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâri’l-Ma’rife, 1975), 1/85.

Kâdî Abdülcebbar, Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979-80), Ebû İshâk b. Ayyâş (öl. 362/972) ve Ebû Ali b. Hallâd'dır (öl. 4./10. yüzyılın ortaları [?]).¹²

Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencilerinden olan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin (öl. 436/1044) ortaya koyduğu ve Behşemî anlayıştan farklı metodolojiyi kendisinde barındıran yeni kelâmî çizgiyi takip eden yaklaşım, zamanla içinden çıktığı Behşemiyye'den ayrılarak Hüseyniyye olarak adlandırılmıştır. Hüseyniyye ile Behşemiyye arasındaki ayrışma, mezhebin erken dönemlerinde görülen ve kısa zamanda ana görüş tarafından “asimile” edilen diğer ayrışmalar¹³ gibi geçici ve şahsa bağlı bir ayrışma değil, derin doktrinel temelleri olan bir ayrışmadır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Mu'tezile içerisindeki felsefeye karşı kayıtsız kalmayı bitirmiştir. O üstatlarının ısrarla uzak durduğu felsefi konularla ilgilenmeye başlamış ve bu felsefi tahsilin kendisine sağladığı bir altyapıyla üstatlarının yaklaşımlarını eleştirmiştir. Onun felsefi kelâmına dâhil etmesi onu metodolojik açıdan farklı kıldığı gibi, bu metodolojiye dayalı yeni fikirleri de doktrinel ayrılığı getirmiştir.¹⁴

Daha sonraları Hüseyniyye olarak bilinecek olan bu ekol, birçok konuda içinden çıktığı Behşemiyye'den ayrılmış ve farklı görüşleri benimsemiştir. Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), Behşemiyye'den ayrılan ve düşünceleriyle kendine özgü olarak kelâm tarihinde yer alacak olan bu ekolün adını Hüseyniyye şeklinde ifade ederek bu farklılığı ve özgünlüğü tescillemiştir.¹⁵

1. Ma'dûm, Zât ve Şey Kavramları

Arapça'da “yok olma” veya “var olmama” anlamına gelen “a'dem”¹⁶ mastarından türeyen ma'dûm kavramı, Kâdî tarafından “var olması imkânsız (*el-müstahîl vücûdühû*)” ve “yokluğu zorunlu (*vecebe ademühû*)” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁷

12 Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 118-119.

13 Ebû Ali sonrası Mu'tezile içerisinde ortaya çıkan ve özellikle Basra ekolünde krize yol açan en önemli ayrışma, Behşemiyye ile İhşidiyye mücadelesidir. Bu ayrışma şahıslara bağlı olarak ortaya çıkan önceki ayrışmaların aksine uzun süreli bir çekişmeye neden olmuştur. Ancak yine de ana kütle olan Behşemiyye içerisinde zamanla asimile olmuş ve tarih sahnesinden çekilmiştir. Bu konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Orhan Şener Koloğlu, “Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa bir Tarihî İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (Haziran 2009), 285-298.

14 Orhan Şener Koloğlu, *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mutezili İbnü'l-Melâhimî'nin Felsefeye Reddiyesi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 35.

15 Fahreddîn er-Râzî, *İtikâdâtü fırakâ'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh (Beirut: Dâriü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986), 47-48.

16 “A'dem”, kelâm ve felsefede “varlık” kavramının karşıtı olarak kullanılan kavrama denir. “Varlığın zıddı, yokluk, hiçlik” ve “varlığın yaratılmasından önceki hal” gibi anlamlarda kullanılan a'dem, felsefe kaynaklı bir kavramdır. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “A'dem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 2/356-357.

17 bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi evvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-İrâde*, nşr. George C. Awawati (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1962), 6 (2)/135.

Mu'tezilî kelâm literatüründe bu şekilde tanımlanan ma'dûm kavramının yoklukta bir şey veya zât olup-olmadığı hususunda Mu'tezilî kelâmcılar farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ebû Ali el-Cübbâî ile Ebû Hâşim el-Cübbâî ve kendilerini takip eden birçok Mu'tezilî kelâmcıya göre,¹⁸ yokluk halindeki ma'dûmun kendine özgü bir zâtı vardır. Yani ma'dûmun şeyiyyeti söz konusudur.¹⁹ Ebü'l-Hüzevl. Hisâm h. Amr el-Fuvatî (öl. 218/833'den önce) ve Ebü'l-Kâsım el-Belhî [Ka'bi] (öl. 319/931) gibi Mu'tezilî kelâmcılara göre ise, yokluk halindeki ma'dûm zât değildir ve şey olma özelliği de bulunmamaktadır. Ancak Ebü'l-Kâsım el-Belhî ismi geçen kelâmcılardan farklı olarak ma'dûmun zâtı olmamasına karşın şey olarak isimlendirileceği kanaatindedir. Hüseyniyye ekolünün kurucusu olan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ve onun metodunu takip eden İbnü'l-Melâhimî, bu konuda ma'dûmun yokluk halinde iken bir zâta sahip olmadığı (dolayısıyla ma'dûma şey de denilemeyeceğini) görüşündedir.²⁰

Behşemî anlayışa göre zât, “kendisi ile ilgili bilginin yine kendisine taalluk ettiği ve tek başına gerçekliği olan şey” için kullanılır. Zât kavramının tanımında geçen “*biaynihî*” (=bizzât kendisi) ifadesi, zâtın kendisinden farklı ve kendisinin benzeri olan diğer şeylerden ayrışarak bilinebilir olması anlamındadır. Ayrıca “*infrâd*” (=tek başına) kelimesi, tanımlanan zâtın sıfat olmayıp tek başına, bağımsız olduğunu anlatmak için kullanılır. Çünkü sıfatlar zâtın aksine tek başlarına değil, zâta tâbi olarak bilinir.²¹ Dikkat edilirse Behşemîler açısından zât kavramında öne çıkan husus, bu kapsama giren şeylerin bilinmeye konu olmalarının gerektiği yönündedir. Dolayısıyla bilinme durumunda olan ve zât kapsamındaki şeylerin tek başlarına ontolojik anlamda varlıkları söz konusudur.²²

Ma'dûm tartışmalarında gündeme gelen diğer bir kavram olan şey, Behşemîlere göre zât anlamında kullanılır. Onlara göre şey, “kendisi hakkında haber verilen ve

18 Fahreddîn Râzî, ma'dûma yokluk halinde iken zâtı olduğu düşüncesinde olan grup içerisinde Ebü Ya'kûb Şahhâm, Ebü Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebü Hâşim el-Cübbâî, Hayyât, Ebü Abdullah Basrî, Ayyâş ve Kâdî Abdülcebbâr gibi Mutezilî kelâmcıların isimlerini sayar. bk. Fahreddîn er-Râzî, *Muḥaṣṣalü efkârî'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'ahḫirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-müteḳellimîn*, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, ts.), 59.

19 Ehl-i Sünnet kelâmcıları Allah hakkında “şey” isminin kullanılabilmesine dair açıklamalar yapmışlardır. bk. Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḫîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 64-70; İbn Fûrek, *Mücerredü maḳâlâti's-Şeyḫ Ebi'l-Ḥasen el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987), 42; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tebṣiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 205-206.

20 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 91; Râzî, *Riyâz*, 138.

21 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 92.

22 Kâdî Abdülcebbâr, ma'dûmu bir şekilde bilmenin gerçek bir nesnesi ve bilmeye gerçek bir ilişkisi olan bir şeydir, bilinmeyen bir şeyin tam tersine (yok olan şey bilmenin nesnesi olamaz) onun ma'dûm olduğu da söylenemez. bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî el-Fırâku gayri'l-İslâmiyye*, nşr. Mahmûd M. el-Hudayrî (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.), 3/249.

bilgi verilen varlık” demektir.²³ Bu konuda Arapça dilinin önde gelen dilbilimcisi Sibeveyhî'nin (öl. 180/796),²⁴ şey kelimesi hakkındaki yaptığı izahı delil olarak kullanırlar. Nitekim Sibeveyh, şey kavramının kendisi hakkında bilgi verilen ve haber verilmesi mümkün olan varlıklar hakkında kullanıldığını ifade etmiştir. Bu tanıma göre zât, sıfat, olumsuzlanan (=nefyedilen) ve tasavvur edilebilen (mesela ikinci kadîm varlık gibi) bilinmesi ve haber verilmesi mümkün olan hususlar olduğundan tümüyle şey kapsamında telakki edilirler.²⁵ Dolayısıyla Behşemîlere göre şey kavramının kapsamına hem mevcûd, hem de ma'dûm olan her şey girer.²⁶ Bu durumda “şeylik” kavramı, kapsamında mevcûd ve ma'dûmun bulunduğu varlık alanındaki en üst kategorisidir.²⁷

2. Ma'dûm Hakkında Behşemiyye-Hüseyniyye Ayırması

İslâm düşüncesinde ma'dûm ve ma'dûmun şeyiyyeti hususunda ilk defa kafa yoran ve düşünce ortaya koyanların Mu'tezilî kelâmcılar olduğu gözükmetedir. Kelâm kaynaklarına göre ma'dûmun şey olduğu meselesini ilk defa dile getiren ve gündeme taşıyan Mu'tezile'den Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm (öl. 258/847 [?])²⁸ olarak

-
- 23 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 92. Nitekim Kâdî Abdülcebbar “şey” kelimesinin bilinmesi ve kendisinden haber verilmesi mümkün olan cinsleri ve sıfatları farklı da olsa tüm unsurlar için kullanılan bir isim olduğunu söyler. bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 5/249; Mânkdîm Şeşdiv, *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Uşûli'l-hamse. Şerhu'l-Uşûli'l-hamse* adıyla Kâdî Abdülcebbar'a izafetle nşr. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mek-tebetü'l-Vehbe, 1965), 221.
- 24 Ebû Bîşr Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eser olan *el-Kitâb*'ın yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisidir. bk. M. Reşit Özbalkıç, “Sibeveyhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 38/130-134.
- 25 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 92.
- 26 Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, nşr. Adnan Muhammed Zerkûr (Kahire: Dârü't-Türâs, 1969), 1/253. Kâdî Abdülcebbar, “şey” kelimesinin kapsamında “bilinmesi ve hakkında haber verilmesi mümkün olan” her şeyin bulunduğunu ve söz konusu kelimenin hem mevcûd hem de ma'dûm için kullanılabileceği kanaatindedir. Ona göre bir kimsenin “mevcûd bir şeyi bildim” ile “ma'dûm bir şeyi bildim” şeklindeki, her iki sözü de doğrudur. Şayet “şey” kelimesi sadece mevcûd için kullanılacak olsaydı, o kimsenin söylediği sözde çelişmesi gerekirdi. Diğer taraftan “şey” kelimesinin ma'dûm için kullanılması mecâz da değildir. Çünkü şey kelimesinin, mevcûd ya da ma'dûm hakkında kullanılmasında bir ayırım (fasl) yoktur. Zira insanlar “şey” kelimesini hem mevcûd hem de ma'dûm için eşit bir şekilde kullanırlar. bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 5/249.
- 27 Koloğlu, *Felsefe Eleştirisi*, 212.
- 28 Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İshâk eş-Şahhâm el-Basrî (öl. 258/847-?) Basra Mu'tezile'sinin kelâmcılarından. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmama ile birlikte Basra'da doğduğu, küçük yaşta itibaren çevresindeki ilmî muhitten etkilendiği, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf başta olmak üzere Mu'tezile âlimlerinden faydalandığı bilinmektedir. bk. Ramazan Biçer, “Şahhâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/270.

kabul edilir.²⁹ Daha sonra Şahhâm'ın bu görüşünü Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât (öl. 300/913[?]), Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931), Ebû Abdullah el-Basrî, Ebû İshâk b. Ayyâş ve Kâdî Abdülcebâr gibi birçok önemli Mutezilî kelâmcı benimsemiştir.³⁰

Ma'dûm etrafında şekillenen bu mesele, daha sonraları Mu'tezile'nin ağırlıklı ekolü durumundaki Behşemiyye'den ayrılarak farklı bir ekol olan Hüseyniyye ile Behşemiyye'nin Allah'ın ilim ve kudret sıfatları ile ilgili müzakereleri esnasında tartıştıkları bir konu haline gelmiştir. Nihayetinde ma'dûmun şey olma özelliğinin olmadığı ve zâtının bulunmadığı yönündeki yaklaşım, Hüseyniyye'yi Behşemiyye'den ayırıtıran hususlardan biri olmuştur.³¹

Behşemiyye ekolünün sistemleşmesinde büyük payı olan Kâdî Abdülcebâr, ma'dûmun yokluk halinde iken de şey olma özelliğine sahip olduğu kanaatindedir. Ona göre, ma'dûmun yokluk halinde iken zâtı ve bu zâtın kendisine özgü sıfatı vardır. O, varlık dünyasındaki cevherin fâil tarafından ortaya konularak varlığa getirilmesinin şartı olan tahayyüzün, aynı şekilde yokluk halindeki cevherin var olabilmesinin de şartı olduğunu söyler. Bir başka deyişle Kâdî'ye göre, nasıl cevherin vücûd sıfatının ortaya çıkabilmesi yani varlığa gelebilmesi için cevherin hayyizde bulunması gerekiyorsa, aynı şekilde ma'dûm olan cevherin yoklukta bir cevher olarak meydana gelebilmesi için de hayyizde bulunması gerekir.³²

Hüseyniyye'nin ma'dûmun yokluk halinde iken zâtının olup-olmaması veya ma'dûma şey denilip-denilmemesi hususundaki yaklaşımını son dönem Hüseyinî kelâmcısı İbnü'l-Melâhimî ve üstâdı Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerini takip ederek öğrenme fırsatımız bulunmaktadır. Buna göre Hüseyniyye ekolü ma'dûmun yokluk halinde iken bir zâtının olmadığını ve ona şey denilemeyeceği kanaatindedir. Bir şeyin varlığı, o şeyin zâtına zâid olan yani ondan bağımsız bir özellik değildir. Çünkü eşyada esas olan zât ile vücûdun özdeşliğidir.³³

29 bk. Şehristânî, *Nihâye*, 151.

30 Râzî, *Riyâz*, 128-129.

31 bk. Sabine Schmidtke, *The Theology of al-'Allame al-Hillî* (Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1991), 180-186; Koloğlu, *Felsefe Eleştirisi*, 214-215; a. mlf., "İbnü'l-Melâhimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek 1/616-619; Râzî, *Riyâz* adlı eserinde izahını yaptığımız zât-vücûd ayrımı ve Behşemiyye ile Hüseyniyye arasında ihtilaf konusu olan meseleleri bir arada zikreder. bk. Râzî, *Riyâz*, 287-296. İki ekol arasındaki görüş ayrılıkları için ayrıca bk. Mehmet Fatih Özerol, *Mutezile'de Tevhid: Son Büyük Mutezilî İbnü'l-Melâhimî'nin Düşünce Sisteminde Tevhid* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 26-44.

32 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 92.

33 bk. Takıyyüddîn en-Necrânî, *el-Kâmil fi'l-istikşâ' belâğânâ min kelâmî'l-ğudemâ'*, nşr. Seyyid M. eş-Şâhid (Kâhire: Vizâretü'l-Evkâf, 1999), 185. Hüseyinî kelâmcı olan Necrânî, ilgili eserinde konuya ilişkin görüş ve açıklamalarını detaylı şekilde aktarır. Hüseyniyye'nin görüşlerini izahlarla ortaya koymaya çalışırken, Behşemîler'in tezlerini de çürütmeye çalışır.

İbnü'l-Melâhimî, eşyadaki zât-vücûd özdeşliğini şu şekilde açıklar: Ma'dûm yokluk halinde iken zât olarak değil, zihnimizde bilgi/tasavvur olarak bulunmaktadır. Biz insanlar fiillerimizle ilgili bilgiyi, fiiller henüz meydana gelmeden önce zihnimizde oluştururuz. Yine o fiiller meydana gelmeden önce daha başka birçok fiil ve bu fiillerin hükümlerini birbirinden ayırt ederek tasavvur ederiz. Mesela zihnimizde bir yazı örneği hakkında bilgi olduğu zaman bu yazının varlığa geldiği anda harflerin şekilleri ve harflerin nasıl bir düzende olacağına yönelik bilgi bizde hazır haldedir. Çevremizde gördüğümüz eşya ile ilgili ön bilgiler, onlar meydana gelmeden önce zihnimizde tasavvur olarak bulunur. Eşya hakkındaki reel bilgimiz, eşyaya ait tasavvurî bilginin yokluktan varlığa geçtiği anda meydana gelir. Zihnimizde tasavvur olarak hazır bulduğumuz siyahlığın şekline ait tasavvurî bilgi, eşyanın varlığa gelme anında gerçeklikteki siyahlık bilgisine dönüşür. Dolayısıyla İbnü'l-Melâhimî'ye göre varlığa gelme anında gerçekleşen siyahlık bilgisi, yokluk halindeki ma'dûma ait siyahlık bilgisi değildir. Bu izahı da anlaşıyor ki Hüseyinîler ma'dûmun varlığa gelme anında şey olma özelliğini kazandığı görüşündedirler. Buna göre eşyanın varlığa gelmesinden önce eşyanın hükümleri ve hakikatleri ile ilgili bilgiler tasavvur olarak zihnimizde bulunmaktadır. İşte zihnimizde tasavvur halinde bulunan eşyanın hakikati ve hükümleri ile ilgili bu bilgi, ma'dûmun bilgisidir.³⁴

İbnü'l-Melâhimî'nin yaptığı bu açıklama, aynı zamanda Behşemîyye kelâmcısı olan Kâdî Abdülcebâr'a Hüseyinî cenâhdan yapılan itiraz konumundadır. Çünkü Kâdî, bir şeyin yokluk halinde zâtı ve sıfatı olduğunu benimsemiştir. İbnü'l-Melâhimî ise yaptığı bu açıklama ile bir şeyin yokluk halinde iken zâtının ve sıfatının olmadığını, o şeyin varlığa çıkma anında şey olma özelliğini kazanacağını ifade eder. Ona göre bu durum yokluk halindeki tüm ma'dûmlar için geçerli bir hükümdür.

İbnü'l-Melâhimî'ye göre zihnimizde hazır bulunan (önsel, apriori olarak) ma'dûmun bilgisi o şeyin bizzat kendisine taalluk etmemektedir. Yani tasavvur, zihinde olan şeyin hakikati ile bağlantılı olmayıp henüz tasarım halindedir. Mesela güzel yazı yazma ve diğer sanat dallarında sanatçıların ortaya koyduğu sağlam ve düzenli (=muhkem ve müretteb) fiillere ait bilgiler bu tür bilgilerdendir. Çünkü sanatçı ve hattatların zihinlerinde yazmayı veya yapmayı düşündükleri eserlerin sûretleri bulunmaktadır. Zihinlerde tasavvur halindeki bu eserlerin sûretleri daha sonra sanatkârların marifetleriyle gerçeklikle buluşur ve şâhid âlemde görünür hale gelir. Böylece tasavvur halindeki zihni bilgiler gerçeklik dünyasında şekillenecek taalluk etmiş olur.³⁵

34 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 92-93.

35 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 93; İbnü'l-Melâhimî, cismin yokluk halindeki mahiyetinin varlığa gelmesinden önce zihinde var olmasının o cismin var olduğu anlamına gelmediğini söyler. Bir cisim zihinde sadece tasavvur olarak bulunur. Ancak tasavvur hali gerçekliğe delâlet etmez. Zira böyle bir iddia geçerli olsaydı, o zaman cismin vücûdunun o cismin mahiyetinde mevcûd olması gerekirdi. Diğer bir

Eşyaya ait zihindeki tasarımların yokluk dünyasında düzenli ve sağlam bir şekilde bulunmadığını söyleyen İbnü'l-Melâhimî'ye göre zihindeki tasarımlar, farklı şekillerde meydana getirilecek olan şeylerin hakikatlerinin tasavvurlarıdır. Şeylere yönelik bu tasavvurların ne varlık dünyasında ne de yokluk dünyasında kendilerine taalluk edebilecekleri bir müteallâkları yoktur. Buna göre varlık dünyasındaki şeyler meydana gelirler ve daha sonra da yok olurlar. Meydana gelip daha sonra da yok olan şeyler hakkındaki hükümler/özellikler de şeylerle birlikte meydana gelir ve yok olurlar. Eşya hakkındaki tasarım halindeki bu bilgiler zihinde hep sürekli olarak bulunurlar. Zihinde bulunan tasavvurî bilgi (yokluk halindeki ma'dûm bilgisi), belirli bir şeye (*şey'en muâyyenen*) ait bir bilgi değildir. Dolayısıyla yokluk halindeki ma'dûmun diğer ma'dûmlara benzeyen veya ayırt eden sıfatları bulunduğu dair görüş geçersizdir.³⁶

3. Ma'dûm'un Şey ve Zât Olup-Olmaması Bağlamındaki Tartışmalar

Ma'dûm, şey ve zât kavramları etrafında şekillenen Behşemiyye ve Hüseyniyye arasındaki temel görüşleri aktardıktan sonra mesele hakkındaki düşüncelerini ispat yönünde ortaya koydukları delilleri zikretmek yerinde olacaktır. Bu meyânda her iki ekolün ileri sürdükleri delilleri bir arada karşılaştırmalı olarak aktaracağız. Behşemîler'in ve Hüseyinîler'in düşüncelerini ispatlamak için ileri sürdükleri deliller şu şekildedir:

3. 1. Behşemîler, yokluk halindeki ma'dûmun zâtı olduğuna dair en kuvvetli delil olarak kâdirin kudretinin ma'dûm haldeki makdûra olan taallukunu gündeme getirmişlerdir. Buna göre, kâdir kudretiyle meydana getireceği yokluk halindeki makdûra taalluk eder.³⁷ Taalluk ise ancak birbirinden ayrı iki zât arasında gerçekleşir. Dolayısıyla kâdir, ma'dûm olan makdûra taalluk ettiğine göre bu iki zattan birisi kâdirin kendisi ise diğeri de ma'dûm olan makdûrdur.³⁸

İbnü'l-Melâhimî, Behşemîlerin taalluku kâdirin kudreti ile yokluktaki belirli bir şey arasında meydana gelmesini sorgular. Buna göre Behşemîlerin taallukun kâdir ile makdûr arasında gerçekleştiğini söylemeleri durumunda öncelikle yokluk halin-

deyişle vücûd için bir başka vücûd gerekirdi ve bu böylece, teselsül oluşturacak şekilde sonsuza kadar devam ederdi. Zira bu vücûdun da diğer tüm mümkünler gibi mahiyet ve vücûddan oluşması gerekmektedir. bk. İbnü'l-Melâhimî, *Tuḥfetü'l-mütekellimîn fi'r-redd 'ale'l-felâsife*, nşr. Hassan Ansari - Wilferd Madelung (Tahran: Iranian Institute of Philosophy - Berlin: Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 2008), 62-63.

36 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 93.

37 Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed en-Necrânî İbn Metteveyh, *et-Tezkire fi aḥkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz*, nşr. Sami Nasr Lutf - Faysal Büdeyr Avn (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1975), 64.

38 bk. İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usulî'd-dîn*, nşr. Wilferd Madelung - Martin McDermott (London: Al-Hoda, 1991), 263; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî: el-Maḥlûk*, nşr. Tevfik et-Tavîl - Sâid Zâyid (Kâhire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, ts.), 8/116-117.

de olan ma'dûmun tek başına belirli (*muâyyen*) bir zâtının olduğunu ortaya koymaları gerekecektir. Böylelikle kâdir ile yoklukta belirli bir zâta sahip olan makdûr arasında taallukun olması mümkün olabilecektir. Ancak İbnü'l-Melâhimî, insanların zihninde meydana getirecekleri makdûra yönelik taallukun bu şekilde oluşmadığını, ayrıca insanların taalluku bu şekilde düşünmedikleri kanaatinde. Ona göre makdûra yönelik zihnimizde oluşan taalluk, daha çok kâdir ile onun gerçekleştireceği makdûrun kendisi arasında değil de (zât ve şey olmadığından) makdûrun hacmi, rengi, hareket veya ses türünden özelliklerine yöneliktir.³⁹

3. 2. Behşemîlere göre yapacağımız fiili gerçekleştirmeden önce zihnimizde bilgi olarak oluştururuz. Ayrıca yapacağımız bu fiilin diğer fiiller ile benzer veya farklı yönlerini mukayese edip belirginleştiririz. Dolayısıyla henüz gerçekleşmemiş durumda yani yokluk halinde olan makdûrlara yönelik bilgimizin taallukunun yanında, ma'dûm olan bu makdûrların gerçekleştirilebilir özelliğe (*sıhhâtü'l-fil*) sahip olmaları gerekecektir. Bunun için de yokluk halindeki ma'dûmun aynen mevcut varlık gibi zâtlarının bulunması gerekir. Bu durumda fâilin bilerek ve planlayarak fiilini meydana getirebilmesi için bu fiile konu olan ma'dûmun kendine özgü zâtının olması kaçınılmazdır.⁴⁰

Hüseynîler, Behşemîlerin varlık dünyasındaki mevcuda yönelik taalluk bilgisinin, yokluktaki ma'dûma yönelik taalluk bilgisi ile aynı özellikte olduğuna dair tezlerinin iddiadan öte bir şey olmadığı kanaatinde. Çünkü Behşemîlerin bu iddialarının geçerli olabilmesi için ma'dûmun zâtının olması gerekecektir.⁴¹ Ancak ma'dûmun yokluk halinde iken bir zâtı olmadığından Behşemîlerin bu hususta söyledikleri iddiadan öte bir anlam ifade etmeyecektir.

Hüseynîler, taallukun konusu olan ma'dûmun tasavvurî bir olgu olması durumunda taallukun bu şekildeki izahını reddetmeyip, kabul ederler. Bu durumdaki taalluk tanımının diğerinden farkı ise şudur: İlkinde kâdir belirli ve var olan bir şeye, yani bir zâta taalluk ederken, ikincisinde sadece tasavvur edilen bir şeye taalluk etmektedir. Çünkü tasavvur, basitçe ifade edersek, kendi özü itibarıyla sabit olan (var olan) bir şeye delâlet etmeyip, sadece zihni bir durumdur. Zihnimizden tasavvur halinde de olsa olumlu veya olumsuz bazı düşünceleri geçiririz, bunlara ilişkin varsayımları zihnimizde bulundururuz. Mesela kabul etmesek de Allah'ın kudreti, ilmi, eşi ve çocuğunun olması gibi konulardaki yanlış bilgiler bizim zihnimizde tasavvur olarak bulunur. Ancak biz O'nun kudreti, ilmi veya çocuğu olup-olması ile ilgili bilgileri birbirinden ayırt ederiz. Dolayısıyla olumlu veya olumsuz

39 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 93.

40 İbn Metteveyh, *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-Muhtâ' bi't-teklîf*, Kâdî Abdülcebbar'a izafetle nşr. J. J. Houben (el-Matba'atü'l-Kâtülkiyye, Beyrut: 1965), 1/118; ayrıca bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 93. Behşemîler, Allah'ın şeylerin yaratılmadan önceki durumlarını, yani ma'dûmları bildiğini söylerler. Onlara göre ma'dûmlar, O'nun bilgisine uygun bir gerçekliğe sahiptir. bk. Mânkdîm, *Ta'lik*, 176-177.

41 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 93.

birtakım tasavvur halindeki bilgiler zihninizde bulunmaktadır. Ancak bilginin zihninizde tasavvur halinde bulunan bilgi, yoklukta taalluk ettiği belirli (*müteâyyen*) bir olgunun varlığına delâlet etmez. Yaptığımız fiiller ve bu fiillerin çeşitleri arasındaki farklılıklara yönelik bilginizin henüz tasavvur halinde olması nedeniyle bu tasavvurî bilginizin yoklukta taalluk edebileceği bir müteallâkı yoktur.⁴²

3. 3. Behşemîler, yokluk halindeki ma'dûmun bir zâtının olması gerektiğini yapmayı tasarladığımız fiiller üzerinden başka bir izah ile ispatlamaya çalışırlar. Nitekim biz insanlar, belirgin bir fiili ve o fiilin belirgin bir çeşidini yaratmayı (*icâd*) amaçlarız. Yaratmayı tasarladığımız ve amaçladığımız belirgin (*müteâyyen*) olan bu fiil, yoklukta da belirgin bir şey olarak bilinmeseydi, başka bir fiil değil de özellikle bu fiili yaratmaya yönelik bizde bir kasıt ve amaç oluşmazdı. İbnü'l-Melâhimî'ye göre, Behşemîler bu husustaki iddialarının sonucu olarak şunu söylemiş olmaktadır: Yoklukta her vakit yapılmaya hazır makdûr konumunda sonsuz sayıda makdûr bulunmaktadır. Yoklukta bulunan ve henüz varlığa gelmemiş bu fiillerin gerçekleşmeleri için onlara özgü zamanlarının da bu fiillerle birlikte bulunması gerekecektir. Yani yokluk halindeki sonsuz sayıdaki fiillerden herhangi birinin her an gerçekleşme olasılığı vardır.⁴³ Ancak İbnü'l-Melâhimî bu durumda kâdirin bir şeyi yaratmayı amaçlayamayacağını dolayısıyla yaratmanın gerçekleşemeyeceğini iddia eder. Çünkü sonsuz sayıdaki birbirine benzer makdûrlar aynı şekilde varlığa gelmeyi gerektiren sonsuz vakitleri de beraberlerinde bulundurmaktadırlar. Makdûrlar bu haldeyken varlığa gelmeyi beklemektedirler. Kâdirin yokluk halinde sonsuz sayıdaki birbirine benzer makdûrları birbirinden ayırt etmesi mümkün olmadığından bir şeyin kendisini yaratmayı da amaçlaması söz konusu olmayacaktır.⁴⁴ Çünkü sonsuz sayıdaki makdûrların yokluk halinde zâtları olmadığından kâdir tarafından belirgin olarak bilinmeleri imkânsız olacaktır. Dolayısıyla da kâdirin yaratılmayı bekleyen tek bir fiili diğer fiillerden ayırt ederek yaratması da mümkün olmayacaktır.

42 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'îk*, 93-94.

43 Mesela Kâdî, Allah'ın insanda ilmi yaratabileceği gibi, cehaleti de yaratabileceğini söyler. Buna engel olabilecek bir şey yoktur. Zira tam manasıyla kâdir olmak demek bir şeyin kendisini olduğu gibi zıttını da yaratabilmektir (bk. *Mânkûm*, *Ta'îk*, 313-314). Bu hususta yaratılmayı bekleyen yani ma'dûm olan fiillerin gerçekleşmesi için kâdirdeki kudretten farklı olarak o fiilin yapılmasının menfaat ve fayda olduğu yönünde kâdirde bir vechin yani motivin (*dâî*) bulunması gerekir. Ancak Kâdî, aslah olan fiillerin vâcip olmasının sınırsızca şeyin meydana gelebileceği anlamına gelmediğini söyleyerek bir bakıma Hüseyinîler'in bu husustaki iddialarının önünü kesmiştir. Bu durumda yokluk halinde sınırsızca makdûr bulunmamaktadır. Sadece kâdirin iradesini yapılması veya yapılmaması yönünde harekete geçiren motiv sayesinde meydana gelen belirli bir makdûr bulunmaktadır. Varlığa gelmeden önce ma'dûm olan bu makdûrun da yokluk halinde iken bir zâtı vardır. bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî et-Ta'dîl ve't-tecvîr*, nşr. Mahmûd Muhammed Kâsım (Kâhire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, ts.), 6 (1)/, 129-130.

44 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'îk*, 94.

3. 4. Behşemîlerin yokluk halindeki ma'dûmun zâtının bulunduğuna dair dile getirdikleri düşüncelerden belki de en ilginç, aynen varlık âlemindeki bir varlığın sıfatının olması gibi yokluk halinde bulunan ma'dûmun zâtı ile birlikte bu zâta ait sıfatının da olduğunu iddia etmeleridir.⁴⁵ Behşemîlere göre kâdirin makdûr üzerindeki etkisinin gerçekleşebilmesi için makdûr durumunda olan şeyin vücûd (varlığa gelme) özelliğinin bulunması gerekir. Kâdir nasıl var olan birşeye etkide bulunup, o şey üzerinde tasarrufta bulunuyorsa, kâdirin yokluk halindeki ma'dûma etkide bulunabilmesi için aynı şekilde ma'dûmun zâtının ve vücûd sıfatının bulunması gerekir. Çünkü zât olma ve vücûd sıfatını kendisinde bulundurmayan bir şeyin yokluk halinden varlık dünyasına geçişi mümkün değildir. Bu durumda Behşemîler açısından bir şeyin hem yokluk hem de varlık dünyasında zâtı ve zâtına özgü bir sıfatı vardır. İşte yokluk halindeki ma'dûmda bulunan bu sıfat, zât sıfatıdır (*sıfatü'z-zâtiyye*). Yoklukta bulunan zât kendisine özgü bu sıfat sayesinde varlık dünyasına gelmesiyle birlikte diğer zâtlardan ayırt edilir veya onlarla benzeşir.⁴⁶

Behşemîlere göre kâdirin makdûr üzerinde etkisi düşüncenin konusu ise bu etkiye konu olanın da şey olma özelliğini taşıması gerekir. Kâdir tarafından varlığa getirilme durumundaki ma'dûmun zâtı ve zâtından farklı olarak kendine özgü vücûd sıfatı vardır.⁴⁷ İbnü'l-Melâhimî, Behşemîlerin bu istidlâli karşısında cevap olarak bir şeyin vücûdunun (var olması) zâtın kendisi olduğunu, dolayısıyla da vücûdun ayrı bir sıfat olamayacağını ifade eder. Hüseyinîler, zât-vücûd ayrımını kabul etmedikleri için Behşemîlerin bu delili tartışmaya lüzum olmaksızın boş düşeceklerdir.⁴⁸

Sonuç

Mu'tezile kelâmında Allah'ın âlim ve kâdir oluşu sıfatları ele alınırken, O'nun ezeli ve değişmeyen ilminin ve kudretinin yaratılmış varlıklarla bağlantısı yani taalluku gündeme gelmiştir. Ezeli ilminin taalluk ettiği şeylerin neler olduğu hususundaki tartışma, ister istemez henüz meydana gelmemiş yokluk halindeki ma'dûm konusunu da değerlendirmeyi gerekli kılmıştır. İşte kelâm ilmindeki bu tartışma atmosferinde ma'dûmun şeyiyyetinin ve zâtının olup-olmadığı gibi meseleler üzerinde kafa yorulmuş ve birtakım farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Behşemiyye ile Hüseyiniyye ekolleri arasında ma'dûm, şey, zât kavramları etrafında cereyan eden tartışmaların ve görüşlerin ele alındığı makâlemizde ortaya

45 bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 94.

46 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 94.

47 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 94; İbn Metteveyh, *Tezkire*, 71.

48 İbnü'l-Melâhimî, *Fâ'ik*, 95. Behşemîler'in benimsediği zât ve vücûd ayrımına dair düşünce Ebü'l-Hüseyin el-Basrî tarafından reddedilmiştir. Ona göre bir şeyin vücûdu zâttır. Pek tabii bu nokta onu ma'dûmun şeyiyyetini inkâra götürmüştür. Zira bir şeyin gerçekliği onun varlığıysa, olmayan şeyin gerçekliği de bulunmayacaktır. bk. Koloğlu, *Felsefe Eleştirisi*, 35-36, dip. 20; ayrıca bk. Daniel Gimaret, "Abu'l-Hosayn al-Basrî", *Encyclopaedia Iranica* (London: Routledge and Kegan Paul, 1985), 1/322-324.

çıkan düşünceleri şu şekilde özetleyebiliriz: Behşemîler ma'dûmun yokluk halinde iken şey olduğunu ve zâtının bulunduğunu söylemişlerdir. Ma'dûm hakkındaki bilginin aynen mevcûd varlığa yönelik bilginin özelliklerini taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Buna göre nasıl mevcut varlığın kendine özgü zâtı ve bu zâta ait sıfatı varsa, yokluk halinde iken ma'dûmun da bir zâtı ve sıfatı bulunmaktadır. Hatta nasıl cevherin varlığa gelebilmesi için hayyizde bulunması gerekiyorsa, yokluk halindeki ma'dûm olan cevherin de meydana gelebilmesi için hayyizde bulunması gerekecektir. Behşemîlerin ma'dûm hakkındaki bu düşüncelerini eleştiren Hüseyinîler, yokluk halindeki ma'dûmun bir şey ve zât olma özelliğinin bulunmadığını iddia etmişlerdir. Ma'dûmu mevcut varlığı bildiğimiz gibi bilemeyeceğimizi ancak onu zihnimizde tasavvur edebileceğimizi savunmuşlardır. Dolayısıyla Hüseyinîlere göre ma'dûm bilgisi gerçek bilgi değil, sadece bir tasavvurdan ibarettir. Bu açıklamalarıyla Hüseyinîler, ancak tasavvurun konusu olan ma'dûma bir varlık atfedilemeyeceğini söylerken, ona yönelik tasavvur şeklinde de olsa bir bilginin olabileceğini kabul etmişlerdir.

Ma'dûm hakkındaki bu düşüncesiyle Hüseyiniyye ekolü bir taraftan Behşemiyye ekolünün iddia ettiği yokluk halindeki ma'dûmun kendine özgü zâtının ve şeyiyyetin bulunduğ yönündeki görüşünü eleştirip geçersizliğini ortaya koymaya çalışırken, diğer taraftan da Allah'ın ilminin hâdis olduğunu iddia eden şahıslara karşı O'nun ilminin ezeli ve değişmez olduğunu söyleyerek cevap vermiş olmaktadır.

Kaynakça

- Alper, Hülya. “Yokluk Nedir? Seyfeddin El-Âmidî’de Ma’dûm Kavramı Üzerine Bir İnceleme”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2013), 33-58.
- Bağdadî, Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî. *el-Farḳ beyne'l-fırak*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1995.
- Biçer, Ramazan. “Şahhâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/270. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-ḥtilâfû'l-muṣallîn*. nşr. Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Frank, Richard MacDonough. “Ma'dûm ve Mevcud: Ebû Hâşim ve Tarafdarlarının Öğretisinde Yokluk, Mevcut ve Mümkün”. çev. Aydın Özdemir, *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klâsik ve Çağdaş Metinler Seçkisi I*. der. Recep Alpyağılı. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 737-756.
- Gimaret, Daniel. “Abu'l-Hosayn al-Basrî”. *Encyclopaedia Iranica*. 1/322-324. London, Routledge and Kegan Paul 1985.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. *Kelâmın Tümel Bir Disiplin Olarak İnşâsı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed. *Kitâbü'l-İntişâr*. nşr. Albert Nasrî Nâder. Beyrut: el-Matbaatü'l-Kâtulîkiyye, 1957.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Mücerredü maḳâlâti's-Şeyh Ebi'l-Ḥasen el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşriḳ, 1987.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed en-Necrânî. *et-Tezkire fi aḥkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*. nşr. Sami Nasr Lutf - Faysal Büdeyr Avn. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1975.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed en-Necrânî. *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-Muḥîṭ bi't-teklîf*. Kâdî Abdülcebbar'a izafetle nşr. J. J. Houben. 3 Cilt. Beyrut: el-Matba'atü'l-Katûlikiyye, 1965.
- İbnü'l-Melâhimî, Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed el-Harezmî. *Kitâbü'l-Fâ'ik fi uşûli'd-dîn*. nşr. Wilferd Madelung - Martin McDermott. Tahran: Iranian Institute of Philosophy - İnstitüte of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2007.
- İbnü'l-Melâhimî, Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed el-Harezmî. *el-Mu'temed fi uşûli'd-dîn*. nşr. Wilferd Madelung - Martin McDermott. London: Al-Hoda, 1991.
- İbnü'l-Melâhimî, Rükneddîn Mahmûd b. Muhammed el-Harezmî. *Tuḥfetü'l-mütekellimîn fi'r-redd 'ale'l-felâsife*. nşr. Hassan Ansari - Wilferd Madelung. Tahran: Iranian Institute of Philosophy - Berlin: Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 2008.

- İlhan, Avni. “Ebû Hâşim el-Cübbâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl (Fırâku gayrû'l-İslâmiyye)*. nşr. Mahmud M. el-Hudayrî. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî: et-Ta'dîl ve't-tecvîr*. nşr. Mahmûd Muhammed Kâsım. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, ts.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî: el-İrâde*. nşr. George C. Anawati. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1962.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî: el-Maḥlûk*. nşr. Tevfik et-Tavîl - Sâid Zâyid. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, ts.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Ḳur'ân*. nşr. Adnan Muhammed Zerzûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, 1969.
- Kaya, Veysel. *İbn Sînâ'nın Kelâma Etkisi*. İstanbul: Otto Yayıncılık, 2015.
- Koca, Muhammed Ali. *Müteahhirîn Dönemi Eş'ariyye Kelâmında Ma'dûmun Şeyiyyeti ve Mâhiyetlerin Yaratılmışlığı Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mutezilî İbnü'l-Melâhimî'nin Felsefeye Reddiyesi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Koloğlu, Orhan Şener. “Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa bir Tarihsel İnceleme”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 285-298.
- Koloğlu, Orhan Şener. “İbnü'l-Melâhimî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 1/616-617. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Mânkdm, Şeşdv Ahmed b. Hüseyin b. Ebû Hâşim Muhammed el-Hüseynî el-Kazvînî. *Ta'lik 'alâ şerhi'l-uşûli'l-ḥamse. Şerhu'l-uşûli'l-ḥamse* adıyla Kâdî Abdülcebbâr'a izafetle nşr. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1965.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Necrânî, Takıyyüddîn Muhtâr b. Mahmûd el-Ucâlî. *el-Kâmil fi'l-istikşâ' belâğânâ min kelâmi'l-ḳudemâ'*. nşr. Seyyid M. eş-Şâhid. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1999.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

- Özbalıkçı, M. Reşit. "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özerol, Mehmet Fatih. *Mutezile'de Tevhid: Son Büyük Mutezili İbnü'l-Melâhimî'nin Düşünce Sisteminde Tevhid*, Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Uşûlü'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *İ'tikâdâtü firaķı'l-müslimîn ve'l-müşriķin*. nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Muḥaşşalü efkârü'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'aḫḫirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-ḫükemâ' ve'l-müteḳellimîn*. nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, ts.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *er-Riyâzû'l-mûniķa fi ârâ'i ehlil-'ilm*. nşr. Es'ad Cum'a. Tunus: Merkezü'n-Neşri'l-Câmi'î - Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye bi'l-Kayrevân, 2004.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Me'âlimü uşûli'd-dîn*. nşr. Semîh Dügaym. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübnânî, 1992.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebû Bekr. *el-Bidâye fi uşûli'd-dîn*. nşr ve trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Schmidtke, Sabine, *The Theology of al-Allame al-Hillî*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1991.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-niḫal*. nşr. Muhammed Seyyid Kılânî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1975.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-ḳelâm*. nşr. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerḫu'l-akâ'idi'n-Nesefî*. nşr. M. Adnan Derviş. Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Beyrûtî, 2005.
- Wolfson, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hıristiyan-Yahudi Kelâmı*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.